

ГУМАНІТАРНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра філософії та соціології

В.І. Трикоза

СУСПІЛЬСТВО ЯК ЦІЛІСНА СИСТЕМА

Конспект лекції з курсу

«СОЦІОЛОГІЯ»

Харків 2009

Трикоза В.І. Суспільство як цілісна система: Конспект лекцій. – Харків: УкрДАЗТ, 2008. – 56 с.

Видання підготовлено відповідно до програми навчальної дисципліни і є складовою частиною навчально-методичного комплексу дисципліни „Соціологія”.

У конспекті лекцій розглядається системний підхід до аналізу суспільства та його структурних елементів. Соціологія виходить з тлумачення суспільства як цілісної системи, такого соціального утворення, яке наділене інтегральною системною якістю, що не зводиться до характеристики окремих людей чи їх простої суми, та перебуває у постійному розвитку.

Суспільство як соціальна система – це організаційно упорядковане ціле, куди входять люди, об’єднані за об’єктивним чи суб’єктивним показником, у соціальні групи, соціальні спільноти, соціальні організації, соціальні інститути з відповідними формами соціального зв’язку, соціальної взаємодії, соціальних відносин.

Конспект лекцій призначений для студентів всіх форм навчання, викладачів, широкого кола читачів.

Конспект лекцій розглянуто та рекомендовано до друку на засіданні кафедри «Філософія та соціологія» 17 грудня 2007 р., протокол № 5.

Рецензент

доц. В.М. Петрушов

В.І. Трикоза

СУСПІЛЬСТВО ЯК ЦІЛІСНА СИСТЕМА

Конспект лекції з курсу
«Соціологія»

Відповідальний за випуск Петрушов В.М.

Редактор Губарева К.А.

Підписано до друку 12.06.08 р.

Формат паперу 60x84 1/16 . Папір писальний.

Умовн.-друк.арк. 3,5 Обл.-вид.арк. 3,75.

Замовлення № Тираж 500. Ціна

Видавництво УкрДАЗТу, свідоцтво ДК 2874 від 12.06.2007 р.

Друкарня УкрДАЗТу,
61050, Харків - 50, майд. Фейєрбаха, 7

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ ЗАЛІЗНИЧНОГО
ТРАНСПОРТУ

ГУМАНІТАРНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

КАФЕДРА ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

В.І. Трикоза

СУСПІЛЬСТВО ЯК ЦІЛІСНА СИСТЕМА

**Конспект лекції з курсу
«Соціологія»**

Харків 2009

Трикоза В.І. Суспільство як цілісна система: Конспект лекцій. – Харків: УкрДАЗТ, 2008. – 58 с.

Видання підготовлено відповідно до програми навчальної дисципліни і є складовою частиною навчально-методичного комплексу дисципліни „Соціологія”.

У конспекті лекцій розглядається системний підхід до аналізу суспільства та його структурних елементів. Соціологія виходить з тлумачення суспільства як цілісної системи, такого соціального утворення, яке наділене інтегральною системною якістю, що не зводиться до характеристики окремих людей чи їх простої суми, та перебуває у постійному розвитку.

Суспільство як соціальна система – це організаційно упорядковане ціле, куди входять люди, об’єднані за об’єктивним чи суб’єктивним показником, у соціальні групи, соціальні спільноти, соціальні організації, соціальні інститути з відповідними формами соціального зв’язку, соціальної взаємодії, соціальних відносин.

Конспект лекцій призначений для студентів всіх форм навчання, викладачів, широкого кола читачів.

Конспект лекцій розглянуто та рекомендовано до друку на засіданні кафедри «Філософія та соціологія» 17 грудня 2007 р., протокол № 5.

Рецензент

доц. В.М. Петрушов

ЗМІСТ

	Вступ	4
1	Поняття суспільство, система та суспільство як соціальна система	5
2	Соціальні групи і соціальні спільноти	19
3	Соціальні інститути суспільства і соціальні організації	29
	Короткі висновки	51
	Запитання. Завдання	52
	Теми рефератів	53
	Методика підготовки студентів до семінарського заняття ...	53
	Список літератури	56

ВСТУП

Американський соціолог **Роберт Мертон** якось помітив, що соціологія – молода наука про прадавній предмет дослідження.

Дійсно, людське суспільство зароджується десь 40 тисяч років тому, а наука про нього – лише в ХІХ столітті.

В історії соціології підкреслюється, що саме завдяки розумінню суспільства як якісно нового об'єкта наукового дослідження і стає можливим виникнення соціології, її утвердження у незалежному науковому статусі. У чому специфіка соціологічного аналізу суспільства?

Завдання соціології полягає у тому, щоб досліджувати суспільство як систему, його структуру, функції, підсистеми та елементи. Соціологія виходить із розуміння суспільства як складноорганізованого системного об'єкта, використовуючи при цьому загальнонаукову методологію загальної теорії систем. Соціальні явища і процеси цікавлять соціологію з точки зору їхнього місця та ролі в системі суспільних відносин, у структурі єдиного функціонуючого організму. На відміну від філософії соціологія вивчає суспільство крізь призму людської діяльності – розкриває потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, механізми взаємозв'язків тощо, тобто суспільство розглядається соціально цілим, як система соціальної взаємодії, як зіткнення різних інтересів, орієнтацій, видів діяльності.

Соціологічний підхід до вивчення суспільства, соціологічне бачення світу або соціологічний тип мислення – це завжди аналіз явища, процесу чи фактів у системі соціальних зв'язків, аналіз з точки зору його співвідношення з соціальним цілим. Соціологія не лише вивчає взаємозв'язки мікро-, мезо- та макропроцесів через сферу повсякденного життя людини, а й пояснює та доводить їх, аналізує явища і процеси в динаміці, що дає змогу помічати тенденції змін і формулювати прогнози щодо подальшого розвитку.

Американський соціолог **Чарльз Райт Мілс** (1916-1962 рр.) у роботі «Соціологічні уяви» 1959 р. стверджував, що тільки соціологічна уява може дати розуміння складних відносин між людиною та суспільством.

Аналіз суспільства як соціальної системи, соціальних механізмів його функціонування і розвитку, як складної взаємодії соціально цілого, окремого й одиничного та формування соціологічного стилю мислення є завданням даної лекції.

1 ПОНЯТТЯ „СУСПІЛЬСТВО”, СИСТЕМА ТА СУСПІЛЬСТВО ЯК СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА

Поняття суспільство   Перше питання лекції торкається

з'ясування суті суспільства як певної системної цілісності з нерозривною єдністю її компонентів.

Перші здогадки про інтегративну суть суспільства з'являються ще у давньогрецьких мислителів. У працях **Платона** (427-347 рр. до н.е.) міститься аналіз моделі суспільного устрою, здатної позбавити суспільство суперечностей між індивідом і державою, тобто об'єднати їх в одне органічне ціле. **Аристотель** (384-322 рр. до н.е.) так само акцентує увагу на державі – полісі, що виникає природно, як і всі живі організми, і складається з людей – істот політичних, соціальних. Для нього держава – це синтез усіх форм спілкування заради досягнення вищого блага; це ідеальна система, що має свою структуру й функції. Тому доцільним є накопичення і оформлення знань для оптимального забезпечення розвитку соціальної системи. Звідси й спроби Аристотеля побудувати спеціальну науку, що займається управлінням державою, або політику.

Однак філософи давнини не розглядали суспільство як окреме і самостійне утворення, що має свої власні закони і механізми розвитку. Для них суспільство та суспільне життя виступають складовою частиною загального космічного буття, незалежного від людини та її волі. Відтак і суспільство філософами давнього світу розглядається не як суб'єкт, не як цілісний соціальний організм, що саморозвивається і самовдосконалюється, а як простий або складний об'єкт вивчення за аналогією до інших природних об'єктів. До того ж стародавні філософські уявлення про суспільство і людину носили умоглядний, позадослідний характер.

Отже, з сивої давнини, впродовж тисячоліть історії людства домінуючою залишалася думка про органічну належність людини до природного світу (чи це був космос, чи земний світ), про людину як частку природи, підвладну природним законам, про суспільство як продовження і вищий продукт природи.

Подальший розвиток філософії, виділення з неї природничих наук, не змінюючи панівної думки щодо сутності людини й суспільства, вносить певні корективи у спроби їх тлумачення і дослідження. З доби Нового часу (XVII ст.) починає формуватися

переконавання, що суспільні процеси і явища можуть досліджуватися за допомогою методів природничих наук, що дасть змогу подолати абстрактність і описовість, забезпечить здобуття науково достовірного, дослідно підтвердженого знання про суспільний простір і діючу в ньому людську особистість.

Засновники соціології про суспільство

Всі намагання забезпечити науковість у поглядах на суспільство і людину здійснювались у рамках старої класифікації наук, в якій не знаходилося місця соціальній сфері як окремому предмету дослідження. Першим, хто переглядає усталену класифікацію наук і виділяє в ній окрему науку про суспільство, є французький вчений **Огюст Конт** (1798-1854 рр.), якого і вважають засновником соціології. О. Конт та англійський мислитель **Герберт Спенсер** (1820- 1903 рр.), якого зараховують також до засновників соціології, розглядають суспільство як складне ціле, що формується за законами доцільності та особливістю якого виступає наявність саморегулюючих процесів. Суспільний організм, або соціальна система, - це динамічне утворення, що перебуває у постійному розвитку, як і кожний живий організм, який розвивається, збільшується в об'ємі, ускладнюється структурно.

Соціологічна думка від свого зародження постійно намагалася пізнати, осмислити сутність, основні засади функціонування, найхарактерніші особливості суспільства як соціального феномена.

Французький соціолог **Габріель Тард** (1843-1904 рр.) розумів суспільство як продукт взаємодії індивідуальних свідомостей через передавання, тобто психологічний механізм «наслідування» людьми один одним переконань, прагнень, спонукань тощо.

Соціологічна концепція марксизму розглядає суспільство не як продовження і вищий продукт природи, а як об'єктивну реальність особливого ґатунку, яка саморозвивається; причини розвитку суспільства слід шукати в ньому самому, а не поза його межами.

Для **Карла Маркса** – німецького соціального філософа, економіста (1818-1883 рр.) суспільство – це живий організм, сутністю якого є залежність усіх соціальних підсистем від економічної, це сукупність відносин між людьми, що формуються та історично розвиваються у процесі спільної діяльності згідно з об'єктивними закономірностями, сформульованими у таких законах:

- закон відповідності виробничих відносин характеру й рівню розвитку продуктивних сил; виробничі відносини – форми розподілу матеріальних благ, - форми обміну матеріальних благ, - форми власності на засоби виробництва; продуктивні сили – люди – виробники матеріальних благ, засоби праці (техніка, технології), предмет праці (земля, корисні копалини, сировина);
- закон первинності базису і вторинності надбудови;
- закон класової боротьби і соціальної революції;
- закон природньоісторичного розвитку людства через зміну суспільно-економічних формацій.

Класики соціології про суспільство

Патріарх французької соціологічної школи **Еміль Дюркгейм** (1857-1917 рр.)

розглядає суспільство як надіндивідуальну реальність, що заснована на колективних уявленнях. «Колективні уявлення» (новий термін, запроваджений Дюркгеймом) є об'єктивними стосовно індивіда, вони співвідносяться як ціле й частина. У цьому зв'язку безумовну перевагу мають власне «колективні уявлення», суспільна свідомість або суспільство в цілому, більше того суспільство впливає на людей і робить їх розумними й моральними істотами. Він оголошує суспільство найбільш природним і органічним типом соціальності, заснованим на зростаючому розподілі праці. Саме розподіл праці – це той механізм, який у сучасному суспільстві створює міцний соціальний зв'язок і стає цементуючою силою, перетворюючи суспільство у гармонійну цілісну єдність.

Класик німецької соціології **Макс Вебер** (1864-1920 рр.) вважається засновником розуміючої соціології та теорії соціальної дії. Для нього суспільство – це взаємодія людей як наслідок соціальної дії.

«Соціальна дія» - поняття, яке ввів у соціологію Вебер, щоб визначити дію, яка згідно з намірами дійової особи співвідноситься з діями інших людей та свідомо орієнтована на зворотну дію. Соціальна дія передбачає два моменти: суб'єктивну мотивацію індивіда і орієнтацію на іншого (інших), яку Вебер ще називає «очікуванням».

Отже, якщо у Дюркгейма людина є повністю узалежненою від

суспільства чи колективних уявлень, то у Вебера саме людина перебуває у центрі суспільного життя, яке можна зрозуміти лише через індивідуальну свідомість та індивідуальну дію. Тому, прагнучи зрозуміти суспільство, соціології слід насамперед вивчати людську поведінку.

На відміну від Вебера, який розглядає суспільство як сукупність соціальних дій індивідів, представник німецької формальної соціології **Георг Зіммель** (1858-1918 рр.) вважає, що суспільство складають соціальні відносини і міжособистісні взаємодії. При цьому соціальні відносини він розглядає в їх динамічній природі. Його менше цікавить суспільство як стала соціальна система. Увага Зіммеля скерована на мікропроцеси, насамперед взаємодію людини з людиною. Поставивши в одній із своїх праць питання: „як можливе суспільство”, Зіммель дає відповідь: суспільство можливе як сукупність взаємодій форм і змісту, тобто історично зумовлених цілей, мотивів і спонук людських взаємин. Воно є внутрішньо єдиним і цілісним утворенням, хоч недосконалим і багатим на вади.

Сучасні соціологи про сутність суспільства

Засновник сучасного структурного функціоналізму американський соціолог **Толкотт Парсонс**

(1902-1979 рр.) визначає суспільство як систему відносин між людьми, що діють, виконуючи певні соціальні ролі стосовно один одного, де зв'язками є норми та цінності. Саме спільність інтересів як усвідомлених потреб людей та взаємне дотримання правил соціальної поведінки, «правил гри», стають фундаментом соціального порядку або умов сумісного життя людей. Так, Парсонс виходить на категорію «соціальна дія», яку ввів у соціологію М. Вебер.

Соціальну дію, на думку Т. Парсонса, необхідно відрізнити від поведінки, оскільки дія містить зміст і намір. Специфіка соціальної дії полягає у:

- символічності, тобто наявності таких механізмів регуляції дії, як мова, традиції, цінності тощо;
- нормативності, яка вказує на залежність індивідуальної поведінки від прийнятих у даному суспільстві правил і норм;

- волонтаристичності, що проявляється у залежності соціальної дії від суб'єктивних визначень ситуації.

Структуру соціальної дії визначають:

- система норм і цінностей, яка в загальних рисах співвідносить мету з ситуацією, обмежуючи вибір, діапазон засобів, можливого й неможливого;
- прийняття індивідуальних рішень щодо шляхів досягнення мети;
- наявні засоби і умови.

Норми соціальні (від лат. – правило, вірець, керівне начало) – сукупність зобов'язуючих принципів, правил, встановлених суспільством, соціальними групами чи уповноваженими суб'єктами для регулювання соціальних відносин, діяльності і поведінки соціальних суб'єктів на всіх рівнях і у всіх сферах життєдіяльності.

Цінності – суть явища природи та суспільства, які є благами життя і культури людей певного соціуму як дійсність чи ідеал. Цінність – духовне формоутворення, що існує через моральні та естетичні категорії, теоретичні системи, утопічні образи, суспільні ідеали, і виступає критерієм оцінки дійсності людиною. У соціологію категорію «цінність» ввів М. Вебер. У подальшому Т. Парсонс та інші представники структурного функціоналізму розглядали цінність як найважливіший принцип, на основі якого досягається соціальна згода (порядок).

Суспільство – це складний соціальний феномен, з одного боку, суспільство є високоабстрактною категорією, створеною на перетині соціальної філософії, соціології історії та інших наук, з другого – цей термін вживається і на позначення конкретного виду суспільства з його історичними, економічними, культурними особливостями (наприклад, українське суспільство).

Американський соціолог **Едвард Шілз** (1911-1988 рр.) суспільством вважає об'єднання, що відповідає таким критеріям:

- існування його як елемента більшої системи;

- ідентифікація з певною територією;
- наявність власної назви та історії;
- укладення шлюбів між представниками даного об'єднання (суспільства);
  - поповнення за рахунок дітей, які визнані представниками цього суспільства;
  - існування його у тривалішому часі, ніж середня тривалість життя окремого індивіда;
  - єдність загальної системи цінностей (традицій, звичаїв, норм, законів, правил тощо).

Український соціолог **Віктор Городяненко** (нар. 1938 р.) до найхарактерніших сутнісних рис суспільства відносить:

- спільність території проживання людей, що взаємодіють між собою;
- цілісність і сталість (єдине ціле);
- здатність підтримувати та відтворювати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків;
- певний рівень розвитку культури, систему норм і цінностей, покладених в основу соціальних зв'язків між людьми;
- автономність та самодостатність, самовідтворення, саморегулювання, саморозвиток.

Як бачимо, всі автори визначають суспільство як **цілісну систему** елементів, які постійно взаємодіють між собою. Такий підхід до суспільства називають **системним**.

Системний підхід до суспільства

Системні соціологічні уявлення про суспільство мають довгу історію розвитку і широкий спектр

течій та напрямків. Це зумовлено надзвичайною складністю суспільства як соціальної системи, його багатоманітністю та багатогранністю, необхідністю врахування історичних етапів розвитку, тощо. З огляду на це відомий український соціолог **Наталія Черниш** (нар. 1948 р.) дає таке загальне визначення суспільства з точки зору соціології: у широкому значенні цього слова **суспільство** – це сукупність всіх способів взаємодії та форм

об'єднання людей, в якій знаходить прояв їх взаємозалежність один від одного і які склалися історично. У більш вузькому сенсі **суспільство** виступає структурно або генетично визначеним типом спілкування людей, посталим як певна історична цілісність або система.

Отже, суттєві ознаки і характеристики суспільства, що виділяються більшістю вітчизняних і зарубіжних соціологів, дозволяють трактувати його насамперед як систему.

Щоб роз'яснити суть системного підходу до суспільства, ми маємо насамперед з'ясувати значення поняття «система».

Поняття «система»

Система (від грец. – утворення, складення) – це функціонально упорядкована сукупність структурних елементів, що взаємодіють між собою та організаційно об'єднані в єдине ціле.

Існує ціла ієрархія (від грец. – священний і влада) – розташування частин або елементів цілого в певному порядку від вищого до нижчого, систем: одна система може бути елементом системи вищого порядку; елементи кожної системи в свою чергу виступають як системи нижчого порядку.

Система володіє особливими системними якостями: порядок, організація системи як цілого вища, ніж її окремі елементи. Кожна система – від атома до суспільства – являє собою дещо більше, ніж проста сума її структурних елементів та підсистем. Подібна взаємозалежність частин і цілого проявляється в інтегральних якостях системи: телевізор чи сотовий телефон, наприклад, володіють особливими якостями, які відсутні в окремих частин, з яких вони складаються.

Важливим системним принципом також є структурність – можливість описати систему через визначення її структури, а головне, функціонально обумовлених взаємозалежностей структурних елементів, тобто систему координації та субординації.

Необхідно враховувати взаємозалежність системи і зовнішніх умов або якісних характеристик середовища де вона функціонує.

Суспільство як

Всім цим ознакам відповідає і

соціальна система

людське суспільство, яке представляє собою складноорганізовану систему вищого «органічного» типу, суперсистему, або соціетальну систему як структурно-функціональну цілісність з усіх видів соціальних систем. Термін «соціетальний» застосовується в соціології для визначення відносин і процесів у соціальних системах. Вперше був вживаний соціологом А.Г. Келером (1903 р.), який відносив його перш за все, до організаційних аспектів соціального життя. Сьогодні термін вживається для опису відносин і процесів на рівні суспільства загалом.

В якості соціетальної системи суспільство характеризується структурно-функціональною цілісністю, тривалістю, рівновагою, відкритістю, динамізмом, самоорганізацією, самовідтворенням, еволюцією.

Структурно-функціональна цілісність досягається шляхом реалізації низки диференційованих функцій. Диференціація суспільних функцій супроводжується створенням соціальних структур (економічних, політичних, культурних та ін. інститутів), які заповнюються фахівцями з відповідними професійними та людськими якостями. Суспільство вбирає в себе всю багатоманітність та багатогранність соціальних ролей і структур, тобто ширше рамок будь-якого інституту, що регулює окремі види взаємодії.

Суспільство володіє високим рівнем внутрішньої саморегуляції, яка забезпечує підтримку і постійне відтворення складної системи соціальних відносин. Суспільство постійно відтворює соціальні якості своїх структур та відповідно соціальні якості індивідів і груп індивідів, пов'язаних з функціонуванням таких структур. Здатність до відтворення соціальної взаємодії характерна як для кожного інституту, організації, так і кожної спільноти окремо.

Суспільство володіє внутрішніми механізмами входження у сталу систему взаємозв'язків соціальних новоутворень. Воно підкоряє своїй логіці новосформовані інститути, організації, спільноти, зобов'язуючи їх діяти відповідно до усталених норм та правил. Таким чином, здійснюється процес адаптації структурних елементів до форм і засобів функціонування соціетальної системи.

Поняття «соціальна система» Отже, **соціальна система** – це цілісне утворення, основними елементами якого є люди, їхні зв'язки, взаємодія і відносини.

Інакше кажучи, суспільство являє собою систему взаємозв'язків людей, які пов'язані один з одним тисячами невидимих ниточок. Ці зв'язки з'єднують індивідів і групи людей у єдине ціле – соціальну спільноту, а через неї – у соціальну систему.

Соціальний зв'язок

Чому ж люди налагоджують різноманітні зв'язки один з одним?

Це відбувається тому, що люди – суспільні істоти, вони **залежать** один від одного як у матеріальному значенні (від рівня виробництва, якості товарів, грошового надходження), так і у морально-духовному аспекті (від ухвалення, визнання заслуг, психологічної підтримки з боку громадськості). Залежність виникає тоді, коли конкретні предмети, цінності, умови життя, які необхідні для задоволення потреб однієї людини (групи людей), знаходяться у розпорядженні іншої людини (групи людей).

Соціальна залежність буває двох видів: прямою (безпосередньою) і складною (опосередкованою). Перший вид залежності – це залежність від близьких людей безпосереднього оточення у повсякденному житті (батьки, друзі, подружжя). Другий (опосередкований) вид залежності – це залежність індивідуального життя людини від рівня розвитку суспільства, результатів функціонування економічної системи, ефективності державного управління, моральних цінностей т.і. Тобто ці фактори є «посередниками» між конкретною людиною і діяльністю інших людей, зокрема підприємців, державних керівників, діячів культури. Так, працівники торгівлі та масового харчування залежать від купівельної спроможності і зорієнтованості населення, обумовлених багатьма факторами, у тому числі економічною ситуацією, національно-релігійними традиціями, модою, соціальними статусами людей, потребами їхніх родин.

Наявність соціальних залежностей відіграє важливу роль у відтворенні суспільних відносин, але вони є тільки **передумовою** соціального життя і функціонування суспільства як системної цілісності. Щоб бажаний зв'язок здійснився, суб'єкти залежності

повинні зробити деякі кроки (дії); соціальні зв'язки виникають у той час, коли люди, що залежать один від одного, **починають діяти** для того, щоб реалізувати потребу в обміні матеріальними чи духовними цінностями. Тобто між соціальною залежністю і соціальним зв'язком посередником стає соціальна дія.

М. Вебер вважав, що людські дії набувають соціального характеру тоді, коли вони зорієнтовані на поведінку інших людей і супроводжуються очікуванням відповідної дії від партнера. Тобто вплив однієї людини на іншу є показником соціальної дії.

Орієнтація на інших індивідів виникає як важливий засіб, умова задоволення потреб конкретної людини, реалізації її життєвих цілей. Важкість, а для сучасної людини навіть неможливість задоволення своїх потреб без взаємодії з іншими людьми примушує індивіда враховувати інтереси інших людей, виправдовувати їхні очікування і виконувати обов'язки перед ними.

Таким чином, **соціальний зв'язок** є результатом реалізації соціальної залежності завдяки соціальним діям суб'єктів суспільства.

Соціальний зв'язок має складну структуру. Основними елементами соціального зв'язку, перші два з яких характеризують соціальну залежність, є такі:

- суб'єкти зв'язку (двоє або більше людей чи соціальних груп);
- предмет зв'язку, що характеризує зміст зв'язку (тобто з приводу чого здійснюється зв'язок);
- механізми регулювання взаємовідносин суб'єктів (формальні, що базуються на юридичних нормах, більш-менш жорсткій субординації, та неформальні, які базуються на моральних нормах);
- конкретні соціальні дії відповідно до регулюючих принципів, норм і правил та специфіки соціальної дії, які проаналізував Т. Парсонс.

Щодо класифікації соціальних зв'язків, то вони бувають: формальними і неформальними, особистісними і колективними, прямими і опосередкованими, більш міцними і менш міцними.

Кожен з соціальних зв'язків може функціонувати у формі соціального контакту або соціальної взаємодії.

Соціальна взаємодія

Соціальний контакт характеризує

неглибокі, поверхові, інколи

нетривалі і несистематичні стосунки людей. Очікування певних дій від партнерів не продовжується далі, ніж на цей контакт. Партнер по контакту може бути легко заміщений на іншого партнера, глибокого впливу на власну життєдіяльність учасники контакту не відчують. Соціальними контактами є, наприклад, зв'язки пасажирів у транспорті, продавців і покупців, ситуативні бесіди з малознайомими людьми.

Соціальна взаємодія – це процес взаємовпливу і спільної діяльності. Соціальна взаємодія має систематичний, цілеспрямований характер. У процесі соціальної взаємодії партнери діють з орієнтацією здійснювати вплив один на одного і мають за мету викликати певну відповідну реакцію з боку іншого учасника. У свою чергу відповідна реакція партнера породжує нову реакцію того, хто впливав. Тобто дії суб'єктів соціальної взаємодії є одночасно причиною і наслідком відповідних дій кожного з них, інакше кажучи, вони працюють разом, взаємодоповнюючи один одного. Коли викладач готується до семінарських занять, він очікує, що студенти теж підготуються до них і будуть активно працювати протягом усього учбового часу. Якщо очікування викладача здійсняться, то студенти отримають найбільший ефект від занять: більш глибокі знання, певні навички, уміння, ціннісні орієнтації. Зі свого боку студенти, які активно включилися до роботи на занятті, очікують на морально-психологічну і адміністративну винагороду від викладача у вигляді похвального слова, високої оцінки у журналі.

Отже, з усіх предметів, що є значущими для задоволення особистих і громадських потреб та інтересів, люди вступають у глибоку взаємодію з іншими людьми. Виникає складна мережа взаємодій, яка охоплює певну кількість індивідів. Поступово в ході спілкування із всієї сукупності взаємодій виділяються сталі соціальні зв'язки, які на основі раціонально-чуттєвого сприйняття їх взаємодіючими індивідами набувають певної специфічної форми, яка характеризується відповідною поведінкою взаємодіючих індивідів. Такі усвідомлені і чуттєво сприйнятні індивідами сукупності повторювальних взаємодій, які співвіднесені за своїм змістом одна з одною і які характеризуються відповідною поведінкою, називають соціальними відносинами.

Соціальні відносини

На відміну від взаємодії соціальні відносини чітко поділяються за змістом і змістом. Наприклад, студент, який попадає у незнайому групу, починає взаємодіяти з іншими студентами на лекціях, семінарах і поза учбовим процесом. Поступово через деякий час взаємодії, що повторюються, приводять до виникнення різних за змістом соціальних відносин.

Соціальні відносини – це відносно стійкі та самостійні зв'язки між групами людей, які займають різне положення у суспільстві, беруть неоднакову участь в економічному, політичному і духовному розвитку суспільства, різняться способом життя, рівнем і джерелами доходів, структурою власного споживання.

Суб'єктами соціальних відносин є різні спільності людей, які активно взаємодіють між собою і створюють свої способи сумісної діяльності. У зв'язку з тим, що в суспільстві існує соціальна нерівність, цінності розподілені між його членами нерівномірно, соціальні відносини є співвідношенням рівності і нерівності соціальних груп за положенням і роллю у суспільстві. Саме на нерівному розподілі цінностей і будуються відносини влади і підкорення, всі види економічних відносин, відносин партнерства, дружби, кохання і т. д.

З одного боку, соціальні відносини – взаємовідносини груп одна з одною, які можуть прийняти характер дружніх взаємовідносин або конфлікту. Такі взаємовідносини можуть набувати форми прямих або опосередкованих контактів, наприклад, через відносини з державою. Зміна характеру цих взаємовідносин зумовлюється змінами у соціальному положенні і соціальному обличчі взаємодіючих груп.

З іншого боку, поняттям „соціальні відносини” характеризується положення груп, що мають різний доступ до соціальних благ залежно від свого місця у соціальній ієрархії, тобто той зміст, який вкладається у поняття соціальних різниць.

Суспільство як соціальна система – це організаційно упорядковане ціле, куди входять люди, об'єднані за об'єктивними чи суб'єктивними показниками, в соціальні групи, соціальні спільноти, соціальні організації, соціальні інститути з відповідними

формами соціального зв'язку, соціальної взаємодії, соціальних відносин.

Суспільство складається з безлічі індивідів, але не являє собою простої суми чи сукупності людей; це не сумативна, а цілісна система з якостями, яких немає у жодного зі складових її елементів окремо.

Структура суспільства

Суспільство як суперсистема є сукупністю соціальних систем, які розглядаються як структурні

елементи суспільства. Залежно від різноманітних підходів до розуміння суспільства як певної системи розрізняються і спроби розгляду його **структури**. У вітчизняній філософсько-соціологічній літературі найбільш розповсюдженим є системний підхід з виділенням трьох рівнів аналізу: в ньому **макро–** і **мікрорівні** доповнюються **мезорівнем**, або середньою ланкою. Сучасна західна теоретична соціологія побудована на засадах макро – та мікрорівневих інтерпретацій соціуму, коли в першому випадку акцент ставиться на організацію і функціонування суспільства як єдиного цілого (макрорівень), а в другому – на дослідження і тлумачення дій індивіда (мікрорівень).

Введення особливої, проміжної ланки – мезорівня – дозволяє соціологам скерувати науковий пошук насамперед на соціальні спільноти, які нині, на думку вітчизняних соціологів, стають центральною категорією соціології. І це не випадково. Сучасний етап розвитку суспільства засвідчує однобічність і недостатність, а також практичну неспроможність дослідження суспільних явищ або суто глобально-універсального, або суто індивідуалістського характеру. У розвинутих промислових країнах однією з нових проблем стає криза держави як втілення і уособлення суспільства на макрорівні; продовжується і загострюється також криза індивідуалізму, який разом зі збільшенням особистої свободи людини породжує зростання її відчуженості та самотності, почуттів ізольованості і непотрібності у холодному і ворожому до неї соціальному просторі. Все це спонукає сучасних західних дослідників все частіше звертатися до мезорівня, а саме соціальних спільнот. Один з провідних соціологів США Н. Смелзер зазначає у зв'язку з цим, що західна соціологія від Ф. Тьонніса і до наших днів

була введена в оману уявленнями про незначність і вторинність спільнот у порівнянні зі складними, раціональними та цілеспрямованими організаціями макрорівня. Або інакше, сучасна людина однаково незатишно почуває себе як у величезних макроструктурах, так і у мушлі самотності; їй бракує порівняно невеликих за розмірами, надійних і органічних спільнот, де б вона почувала себе невимушено і захищено.

Стосовно цих міркувань можливо уявити, що суспільство як система структурно складається із людства в цілому (макрорівень), соціальних спільнот з утвореними ними соціальними інститутами (мезорівень), індивідів (мікрорівень).

Можливі й інші спроби розгляду структури суспільства. Де її складовими розглядаються економічна, соціальна, політична і культурна підсистеми, кожна з яких впливає на інші, зазнаючи на собі зворотної дії.

Російські соціологи, наприклад, Ю.Г. Волков до числа основних елементів суспільства відносять людей, а також їхні норми, соціальні цінності, соціальні дії та взаємодії, зв'язки та соціальні відносини.

Вже згадувана Н. Черниш запропонувала поєднати вказані підходи на таких засадах:

- схематично уявити соціальну систему як пласку піраміду, елементи якої функціонують на трьох рівнях: макро-, мезо- та мікрорівнях;
- наповнити цю піраміду об'ємністю із доданням чотирьох бічних сторін відповідно до підсистем або сфер: економічної, соціальної, політичної та культурної;
- просякнути цю багатомірну піраміду прямими та нахиленими стрілками, які позначають соціальні взаємодії, взаємозв'язки та соціальні відносини між людьми, людьми та спільнотами, спільнотами та соціальними інститутами.

Отже, **соціологія виходить з тлумачення суспільства як цілісної системи**, такого соціального утворення, яке наділене інтегральною системною якістю, що не зводиться до характеристик окремих людей чи їх простої суми. Разом з тим вітчизняні соціологи

застерігають від абсолютизації першості і вищості суспільства над людьми, які його складають.

2 СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ І СОЦІАЛЬНІ СПІЛЬНОТИ

Розглядаючи суспільство як системну цілісність, соціологи одноставно називають головними елементами соціальної структури суспільства соціальні групи і соціальні спільноти. Будучи основними формами соціальної взаємодії, вони є таким об'єднанням людей, яке спрямовано на досягнення сумісних, солідарних, скоординованих дій. Відомо, що об'єднання зусиль потенційно гарантує кращу результативність, ніж індивідуальна дія. Усвідомлення користі та переваги колективних дій спонукає людей на більш чи менш щільне єднання. Природно, що соціальні групи і соціальні спільноти – це насамперед – цільове об'єднання людей для досягнення певної мети чи задоволення інтересів. У кожному реальному суспільстві таких об'єднань, груп і спільнот безліч.

Поняття «соціальна група»

Поняття «соціальна група» в соціології має декілька значень.

У широкому розумінні цього слова воно охоплює суспільство в цілому і навіть все людство. У більш вузькому сенсі це поняття використовується тоді, коли є потреба структурувати суспільство та визначити його структурні елементи.

Знання реальної соціальної структури свого суспільства потрібно кожній людині. Це «анатомія суспільства» - без цього неможливо зробити жодного кроку ні в якому напрямку соціальної діяльності.

Актуальність цієї проблеми та важливість її вивчення обумовлені такими чинниками:

- соціальні групи – це рушії суспільного прогресу, без їхніх зусиль не можуть відбуватися жодні зміни у суспільстві;
- від характеру соціальних груп, їхньої значущості залежить функціонування всіх соціальних інститутів: сім'ї, освіти, держави, культури, економіки, політики тощо;
- від того, з яких соціальних груп складається суспільство, які

з них лідирують, а які займають підлеглі позиції, залежить тип суспільства, його соціально-економічний і державно-політичний устрій, темпи і напрямки розвитку;

- для кожного індивіда це своєрідний компас орієнтації у суспільстві.

Соціальна група – відносно стійка, історично сформована сукупність людей, об'єднаних на основі загальних соціально значущих ознак, які виконують соціально необхідні функції у загальній структурі суспільного розподілу праці і діяльності.

Проте ці суттєві характеристики дозволяють трактувати таке об'єднання людей і як соціальну спільноту, тобто досить багаточисельне з'єднання, і як власне соціальну групу, тобто відносно меншу за чисельністю сукупність людей (хоч і самі соціальні групи бувають малими і великими). Звідси витікає необхідність розуміння соціальної групи у третьому, ще більш вузькому значенні, що частіше всього і робиться.

Кожна людина здатна себе утвердити, самореалізувати як особистість лише в результаті входження, інтеграції в різні колективні утворення, особливі соціальні системи і підсистеми, внутрішні і зовнішні зв'язки яких і є об'єктом активного соціологічного вивчення. В якості висхідної підсистеми у структурі людських відносин виступає соціальна група, яка виконує роль проміжної ланки в системі «суспільство – група – особистість».

Це поняття є родовим щодо понять «клас», «соціальна верства», «колектив», «нація», «етнічна, територіальна, релігійна та інші спільноти», оскільки фіксує соціальні відмінності між окремими сукупностями людей у процесі розподілу праці та їх результатів. Ці відмінності мають у своїй основі відношення до засобів виробництва, влади, специфіки праці, фаху, освіти, рівня й структури доходів, статі, віку, національної належності, місця проживання, стилю життя тощо.

У кожному суспільстві існує певна кількість соціальних груп, утворення яких зумовлено:

- спільною діяльністю (наприклад, професійні групи, зайняті у сфері політичної, економічної та духовної діяльності);

- спільним просторово-часовим існуванням (середовищем, територією, комунікацією);

- груповими установками та орієнтаціями.

У соціальні групи люди об'єднуються на підставі спільних соціальних інтересів, які зумовлюють їх дії, формуються вони з представників різних груп залежно від їх становища та ролі у суспільному житті.

Процес становлення соціальної групи

Проте не кожна навіть сформована сукупність людей створює соціальну групу. Слід відрізнити соціальні групи від випадкових,

нестійких об'єднань людей. Наприклад, пасажирів автобуса чи груп за інтересами (філателістів, книголюбів тощо). Соціальні групи виникають на ґрунті об'єктивних умов існування, певного рівня розвитку суспільства та певних об'єктивних обставин, а належність до групи пов'язана з об'єктивним становищем людей у системі соціальних зв'язків, виконанням певних соціальних ролей.

Становлення соціальної групи – це тривалий і складний процес її соціального визрівання, пов'язаний з усвідомленням свого стану, спільності інтересів, цінностей, формування групової свідомості і норм поведінки.

Група стає соціально зрілою, коли вона усвідомлює свої інтереси, цінності, формулює норми, цілі і завдання діяльності. **Р. Дарендорф** (нар. 1929 р.) у цьому зв'язку вирізняє приховані і відкриті групові інтереси. **К. Маркс** говорить про трансформацію (від лат. – зміна, перетворення виду, форми, істотних властивостей чого-небудь) «класу у собі» у «клас для себе». Саме усвідомлення інтересів перетворює групу людей у самостійний суб'єкт соціальної дії. Але соціальні інтереси груп, формуючись на основі індивідуальних інтересів їх учасників, не зводяться до простої сумарності та не замикаються у власних егоїстичних рамках. У процесі соціальної взаємодії індивідів виробляються інтереси груп як цілісності, які є втіленням інтегрованих, спільних інтересів індивідів, що належать до цих груп. Соціальний інтерес групи завжди спрямований на збереження або зміну її становища у суспільстві.

Під час соціологічного вимірювання цього процесу важливою ознакою реальної соціально зрілої групи є також самоідентифікація з

певною сукупністю людей і сприйняття групи як якісно визначеної цілісності іншими.

Особливо важливі ознаки полягають у спільному відстоюванні інтересів, створенні самостійних організаційних структур.

Соціально незрілі групові об'єднання називають «квазігрупами» (від лат. – ніби, майже, немовби, у складних словах означає «позірний», «несправжній»).

В історії соціології самостійне поняття «група» зустрічається поряд з поняттями «особистість» та «суспільство» уже в Аристотеля.

Англійський філософ **Томас Гоббс** (1588-1679 рр.) у книзі «Левіафан» (1651) дав перше чітке визначення групи як певної кількості людей, об'єднаних спільними інтересами або загальною справою, і виділив упорядковані та неупорядковані групи, політичні та громадські, законні і протизаконні.

Відомі соціологи **Е. Дюркгейм**, **Г. Тард**, **Г. Зіммель**, **Л. Гумплович** (1838-1909 рр.) залишили спеціальні соціологічні теорії груп. **Л. Гумплович** вперше довів, що поняття група є одним із найважливіших у соціології.

Соціологи по-різному визначають поняття «соціальна група». Відомий український соціолог **Володимир Піча** (нар. 1938 р.) пояснює труднощі досягнення повної згоди у дослідників відносно визначення поняття „соціальна група” тим, що:

- більшість понять у соціології з'являються у ході соціальної практики; вони починають застосовуватися у науці після тривалого використання у житті, і при цьому їм надається найрізноманітніше значення;

- утворюється велика чисельність співтовариств, у результаті чого для точного визначення соціальної групи необхідно виділити із цих співтовариств певні типи.

На нашу думку, з цими труднощами добре впорався американський соціолог **Роберт Мертон** (нар. 1910 р.), який вважає, що соціальна група - це сформована сукупність людей, які:

- певною мірою впливають один на одного;
- усвідомлюють свою причетність до даної групи;
- сприймаються іншими як члени даної групи.

Отже, Р. Мертон виділяє три якісні ознаки соціальної групи: взаємовплив, усвідомлене членство та ідентичність.

Сучасний американський соціолог **Нейл Смелзер** (нар. 1938 р.) аналогічно (від грец. – подібний, відповідний) визначає поняття „соціальна група” та слушно зауважує, що ми пояснюємо поведінку особистості її причетністю до тієї чи іншої групи незалежно від того, настільки аргументована та думка.

У соціальній структурі суспільства взаємодіють різні за чисельністю соціальні групи. Традиційно їх поділяють на малі та великі.

Мала соціальна група

Мала соціальна група –

нечисельна за складом соціальна група, учасники якої об’єднані спільною діяльністю і перебувають у безпосередньому стійкому особистому спілкуванні, що є основою для виникнення як емоційних стосунків, так і особливих групових цінностей і норм поведінки.

Родовою ознакою малої групи є наявність безпосередньо тривалих особистих контактів (спілкування, взаємодія).

Мінімальний розмір малих груп – дві особи, максимальний – кілька десятків, проте якщо малу групу визначити як психологічно єдиний соціальний осередок, то максимальний розмір малої групи – до двох десятків. Оптимальний розмір, на думку соціальних психологів, – 5-7 осіб.

Синонімом малої групи є контактна група.

Характерними рисами малої групи є:

- малочисельний склад;
- прямий контакт і міжособистісна взаємодія та взаємовплив;
- просторова близькість членів та певна локалізація у просторі;
- тривалість існування та усталеність у часі;
- спільність інтересів, соціальних норм, звичаїв, форм поведінки;
- добровільність членства в групі;
- неформальний контроль за поведінкою;
- наявність загальної мети і діяльності, переживання спільних почуттів.

Первинна група

Різновидом малої соціальної групи є первинні групи. Поняття «**первинна група**» ввів у науковий обіг на початку ХХ ст. американський

соціолог, психолог **Чарльз Хортон Кулі** (1864-1929 рр.).

Характерною ознакою первинних груп є безпосередній інтимний (від лат. – найглибший, таємний –глибоко особистий, приятний, дружній, задушевний) міжособистісний тісний контакт «обличчям до обличчя» з високим рівнем емоційності. Ці групи «первинні» тому, що саме серед них індивід отримує перший досвід соціальної єдності. Це сім'я, дошкільні групи, шкільний клас, студентська група, група друзів, спортивна команда тощо. Можна сказати, що вони виконують роль першого сполучного ланцюга між суспільством та особистістю. Причетність до таких груп допомагає індивіду усвідомити свою належність до певних соціальних об'єднань та взяти участь у житті суспільства.

Американський соціолог Е. Шіلز виділяє три типи малих первинних груп:

- первинні групи, які мають міцні, багаторічні зв'язки, традиції (наприклад, сім'я);
- «особистісні групи», які виникають на засадах симпатій-антипатій, уподобань тощо (групи друзів, наприклад);
- «ідеологічні групи», які об'єднують людей за спільними цінностями.

Референтна група

Окремо необхідно розглянути поняття «**референтна група**», яке було введено американським

соціальним психологом Г. Хайменом. В експериментах Г. Хаймена було доведено, що частина членів малої соціальної групи (це були студентські групи) поділяють норми поведінки не своєї групи, а іншої, на які вони орієнтуються. Групи, в які індивід не входить реально, але норми яких сприймає, Г. Хаймен назвав референтними групами.

Індивід може бути членом такої групи, а може і не входити до її складу, проте він звіряє свій статус, поведінку з цим взірцем,

висловлює задоволення чи незадоволення ними, формує установку на можливе соціальне переміщення. Вибір референтної групи важливий для процесів соціалізації, ідентифікації, інтернаціоналізації. Прикладом важливої ролі такої групи є ситуація, коли поведінка студента (культура мовлення, манера спілкування, зовнішній вигляд тощо) помітно відрізняється від загальногрупової, а «запозичена» або у героїв кінобойовиків, або у членів інших групових об'єднань. Мабуть у житті кожного індивіда були випадки, коли батьки, вчителі, друзі обурено дорікали за нетипову для нього поведінку та висували обвинувачення певному гурту, з яким індивід останнім часом спілкується. Образ референтної групи є одним з критеріїв самоідентифікації етнічної приналежності індивіда.

Отже, референтна група – це реальна чи уявна в більшості випадків мала соціальна група, система цінностей і норм якої є взірцем, еталоном для тієї чи іншої особистості.

Велика соціальна група

Велика соціальна група - численна за складом група людей, об'єднаних для спільної

діяльності, але взаємодія між якими формальніша. Це завжди цільове об'єднання людей з невиразними емоційними стосунками, де індивідуальні особливості особистості є другорядними, головне – виконання певних функцій. Іншими словами, це соціальна організація, про яку ми будемо говорити нижче.

За способом і характером організації та залежно від її цілей і завдань соціальні групи поділяються на формальні і неформальні.

Формальною (офіційною) групою є об'єднання людей, яке утворюється на основі офіційного документа юридичних норм, установ, правил, службових інструкцій, приписів тощо. Члени такої групи націлені на виконання якогось виду діяльності і знаходяться в ієрархічно структурованій підпорядкованості (наприклад, учнівський клас, студентська група, виробничий колектив, військовий підрозділ, футбольна команда і т.д.).

Неформальна група складається стихійно і не має особливих документів, які регламентують її функціонування, але вона також утворюється на основі загальних інтересів, прагнень, що об'єднують людей у більш або менш стійкі об'єднання (наприклад, сім'я, дружба

компанія, злочинна зграя і т.д.). Поведінка членів такої групи регламентується особливими неписаними правилами, відносини між ними є тісними і залежними один від одного. Більшість неформальних груп, на думку соціологів, є первинними, а формальних – вторинними. Вторинна група більш чисельна і може мати у своєму складі одну або декілька первинних груп. Ступінь впливу такої групи на індивідів може різнитися залежно від того, наскільки сильно інтеріоризовані групові цінності представником групи.

Отже, **поняття соціальна група** – одне з найважливіших у соціології, бо є родовим щодо інших відносно стійких, історично сформованих сукупностей людей.

Соціальна група виступає в якості висхідної підсистеми у структурі людських відносин, бо виконує роль проміжної ланки у системі «суспільство – група – особистість».

Якісними ознаками соціально зрілої групи є взаємодія і взаємовплив, усвідомлене членство та ідентичність.

У соціологічній літературі існує велика кількість різних кваліфікацій груп: формальні, неформальні, малі, первинні, великі, вторинні тощо.

СОЦІАЛЬНІ СПІЛЬНОТИ

Соціальні спільноти

Чи не вперше в історії соціології у центр свого дослідження ставить соціальні спільноти в їх історичному розвитку, показує їх величезну роль як для суспільства, так і для окремої людини німецький соціолог **Фердінанд Тьонніс** (1855-1936 рр.).

За соціометричною теорією **Якоба Леві Морено** (1892-1971 рр.), американського соціального психолога, найбільш значними соціальними групами є соціальні спільноти, які розглядаються ученими як форми соціальної організації суспільного життя індивідів.

Соціальні спільноти – це реально існуючі, емпірично фіксовані об'єднання індивідів, які є відносною цілісністю, що може виступати як суб'єкт соціальної дії та як об'єкт соціального впливу.

Показниками соціальної спільноти як цілісності виступають:

- спільні умови життєдіяльності;
- спільні інтереси взаємодіючих індивідумів;
- прихильність конкретним соціальним цінностям;
- соціально-професійні характеристики індивідів, об'єднаних у спільноту;
- приналежність до історично складених територіальних утворень.

Сучасний американський вчений Бенедикт Андерсон доводить, що якісним показником будь-якої соціальної спільноти є манера уявлення, бо кожна з них є уявленою спільнотою.

Вона уявлена тому, що представники навіть найменшої соціальної спільноти ніколи не знатимуть більшості зі своїх представників, не зустрічатимуть і навіть не чути будуть нічого про них, і все ж в уяві кожного житиме образ їх співпричетності.

Типи соціальних спільнот

Найбільш відомими соціальними спільнотами є:

- територіально-посиленські;
- етнічно-національні;
- демографічні;
- професійно-освітні;
- культурні тощо.

Соціальні спільноти різняться між собою конкретно-історичними та ситуативно-обумовленими формами.

За кількісними показниками, тобто величиною - від взаємодії двох людей (діади) до світових політичних та громадських рухів.

За тривалістю існування – від декількох годин (наприклад, слухачі лекції чи культурної програми) до тисячоліття (наприклад, етнос, нація).

За характером взаємодії та щільністю зв'язку між індивідами – від згуртованого колективу до аморфних (від грец. – безформний – неоформленість, невпорядкованість) об'єднань (уболівальники якоїсь спортивної команди чи зірки естради).

Польський соціолог **Ян Щепанський** (1913-1993 рр.) пропонує виділити такі типи соціальних спільнот:

- природні, які існують у реальності (наприклад, територіальні чи демографічні);
- номінальні (наприклад, спільнота українських підприємців, фермерів і т.д.).

Вказані спільноти він ділить на:

- фіксовані у соціальній системі, до яких відносяться професійні, освітні, поселенські і т.д.;
- нефіксовані (наприклад, рух зелених).

Вся ця складна сукупність ознак дозволяє виділити два головних види соціальних спільнот: масові та групові.

Масові спільноти характеризуються такими рисами:

- структурно-нероздільні утворення з невизначеними кількісно-якісним складом та принципами (умовами) членства;
- ситуативний засіб існування, тобто організуються і функціонують на засадах якоїсь діяльності, за межами якої перестають існувати, або нетривалість;
- різноманітний соціальний склад;
- у більшості опосередковані соціальні зв'язки, коли люди належать до однієї спільноти і сповідують спільні інтереси навіть не будучи знайомими один з одним – уявлена співпричетність;
- вони не можуть бути елементами інших структурних одиниць.

Соціальні групи відрізняються від масових спільнот:

- стійкою взаємодією, що надає групі можливості міцного та тривалого існування;
- відносно високою згуртованістю;
- однорідним складом, тобто наявністю ознак, притаманних всім членам групи;
- можливістю бути структурними елементами інших

соціальних спільнот.

Отже, **соціальна спільнота** – це таке об'єднання людей (природне чи соціальне), яке характеризується загальною ознакою (стать, вік, освіта, статус, професія, роль тощо), більш-менш міцними соціальними зв'язками, спільним типом поведінки, умогляду, умонастрою і цілеспрямованості. Функціонування і розвиток соціальних спільнот відбувається на основі соціальних зв'язків і взаємодії, де поруч з безпосередніми існує значна кількість опосередкованих зв'язків.

3 СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ СУСПІЛЬСТВА І СОЦІАЛЬНІ ОРГАНІЗАЦІЇ

Для суспільства як складної організованої системи життєво важливо закріпити певні типи соціальних взаємодій, зробити їх узгодженими, доцільними, які відбувалися б за певними правилами, були обов'язковими для соціальних спільнот, соціальних організацій, соціальних груп.

Соціальний інститут

Задоволення найважливіших індивідуальних і суспільних потреб забезпечуються взаємодією, що

відіграє особливу роль у соціальних зв'язках, діях. У повсякденному житті багато явищ безпека людини або її освіта, здоров'я або господарська діяльність, науковий пошук або відпочинок, дозвілля, становлять реальний щоденний сенс життя, який набуває інституалізованого характеру, тобто гарантованого від випадковості, спорадичності, хаосу, нестабільності, неорганізованості.

Основним у розвитку суспільства є формування чітко налагоджених, регламентованих, контрольованих і стійких соціальних взаємодій, соціальних зв'язків. Система соціальних інститутів визначає суспільний устрій суспільства і відповідно його економічний, політичний напрямок, тип культури, освіти та ін. Багато в чому розвиток суспільства йде через формування і діяльність соціальних інститутів.

Чим ширше інституалізована сфера у системі соціальних

зв'язків, тим більшими можливостями володіє суспільство. Зрілість суспільства саме і визначається багатоманітністю соціальних інститутів, їх розвинутістю, здатністю надійно, стійко, професійно задовольняти різноманітні потреби індивідів, соціальних спільностей людей.

Соціальний інститут - стійкий комплекс формальних і неформальних правил, принципів, настанов, норм поведінки, що історично склались та регулюють різні сфери людської діяльності і організують їх у систему ролей і статусів, які утворюють певну соціальну систему.

Поняття «соціальний інститут» Серед соціологів немає певної згоди у трактуванні поняття «соціальний інститут», це пов'язано з тим, що у європейській мові термін «інститут» прийшов з латинської мови (institutum – устрій, установа). Тут він отримав вузьке (технічне) значення як спеціалізований науковий або навчальний заклад і широкий (соціальний) смисл. У широкому значенні спочатку його стали вживати правознавці, вважаючи за інститут сукупність норм права, що визначає функціонування певної галузі суспільних відносин (інститут шлюбу, інститут спадкоємництва та ін.). Соціологи запозичили це поняття у правознавців і наділили його новим змістом, зберігаючи при цьому стрижень категорій: сукупність норм, які регулюють певну сферу суспільних відносин. Але вони помістили цей термін у середовище соціологічних досліджень суспільного розвитку, що ведуться переважно через аналіз людської (соціально-групової) діяльності.

До вивчення цього феномена соціологія вдавалася з часу становлення її як науки. Так, Г. Спенсер вважав, що соціальні інститути – «інституції» чи «органи соціального організму» є каркасом соціуму і виникають внаслідок процесу диференціації суспільства. Еволюцію регулятивної системи суспільства він поєднував з розумінням соціальних інститутів.

Е. Дюркгейм пов'язував природу соціальних інститутів з визначенням суспільства як цілісності, тлумачив їх як «фабрики відтворення» соціальних відносин і зв'язків між людьми.

Американський соціолог **Торстейн Веблен** (1857-1929 рр.) у

книзі «Теория праздного класса» (1984) підкреслював, що еволюція суспільства – це процес природничого становлення і відбору соціальних інститутів, які вміщують у собі звичні засоби реагування людини на зовнішні зміни.

Нині це поняття широко вживається у вітчизняній і світовій соціології і вказує на такі суттєві риси соціальних інститутів:

- соціальні інститути є комплексом формальних і неформальних правил поведінки, принципів, культурних норм, які регулюють різні сфери життєдіяльності індивідів у суспільстві і обмежують вчинки людей відповідно до суспільних інтересів;

- соціальні інститути охоплюють певну сукупність людей та установ, які покликані вирішувати важливі для розвитку суспільства завдання.

Соціальні інститути – велике соціальне досягнення людини, що не тільки забезпечує пріоритет соціального (передбачливість, надійність, регулярність та ін.), але і дає підстави сподіватись на те, що та або інша потреба так або інакше задовольняється і мета досягається на якісному рівні. Якщо людина тисячами невидимих ниток пов'язана з людьми, із суспільством, то в системі соціальних зв'язків соціальні інститути найміцніші, могутні канати, що визначають життєздатність системи соціальних зв'язків, системи соціальних дій. Саме вирішальним фактором, що визначає рівень життєдіяльності індивіда, соціальної спільності, є стверджуючий, налагоджений і регулярний, тобто інституціональний аспект соціального життя.

Процес інституалізації

Інституціалізація - процес виникнення і становлення соціальних інститутів як ключових структурних елементів суспільства.

Інакше кажучи, **інституціалізація** – це процес визначення і закріплення соціальних норм, правил, статусів і ролей, зведення їх у певну систему, функціонування якої забезпечує найбільш ефективно задоволення деякої суспільної потреби, тобто заміна спонтанної

поведінки людей на передбачувану поведінку, яка очікується, моделюється, регулюється суспільством.

Як і будь-який інший складний суспільний процес, інституціоналізація є тривалою і поступовою. Процес інституалізації включає до себе ряд моментів.

1 Однією з необхідних умов появи соціальних інститутів слугує відповідна соціальна потреба. Е. Дюркгейм твердив, що призначення соціальних інститутів полягає у налагодженні відповідності між інституціональними формами та новими потребами суспільства. Об'єктивна потреба, усвідомлювана в суспільстві як загальнозначуща, загальносоціальна, задоволення якої можливе тільки у процесі соціальної взаємодії, є першим необхідним моментом інституціалізації. Якщо така потреба стає незначною або зникає зовсім, тоді існування соціального інституту стає неактуальним, навіть гальмівним.

У соціологічній літературі виділені такі ключові соціальні потреби, які породжують процеси інституціалізації:

- потреба комунікації (мова, освіта, зв'язок, транспорт);
- потреба у виробництві товарів і послуг;
- потреба у розподілі благ і привілеїв;
- потреба безпеки громадян, захисту їх життя і благополуччя;
- потреба у підтримці системи нерівності (розміщення соціальних груп за позиціями, статусами тощо);
- потреба у соціальному контролі за поведінкою членів суспільства (релігія, мораль, право).

Сучасне суспільство характеризується розростанням та ускладненням системи соціальних інститутів. З одного боку, одна і та сама потреба може породжувати існування численних інститутів, з іншого – кожен інститут реалізує комплекс базових потреб щодо соціалізації індивідів, трансляції соціальних норм і культурних цінностей, соціального досвіду.

2 Наявність особливого, притаманного конкретному інституту культурного середовища (субкультури) – системи цінностей, соціальних норм і правил та системи санкцій для підтримки норм і правил, диференційованості їхнього застосування.

Соціальний інститут як соціальна система

Соціальний інститут утворюється на основі соціальних зв'язків, взаємодії і відносин конкретних

індивідів, соціальних груп та інших спільнот. Але він, як і інші соціальні системи, не може бути зведений до сумативності цих осіб і їхніх взаємодій. Соціальні інститути носять надіндивідуальний характер, мають свою власну системну якість. Тобто соціальний інститут являє собою самостійне суспільне утворення, що має свою логіку розвитку. З цього погляду, **соціальні інститути** можуть бути розглянуті як **організовані соціальні системи**, що характеризуються стійкістю структури, інтегрованістю їх елементів і визначеною мінливістю функцій. Що ж це за системи? Які їхні основні елементи? Насамперед це система цінностей, норм, ідеалів, а також зразків діяльності і поведіння людей та інших елементів соціокультурного процесу. Ця система гарантує подібну поведінку людей, погоджує і направляє у русло їхні визначені прагнення, встановлює способи задоволення їхніх потреб, вирішує конфлікти, що виникають у процесі повсякденного життя, забезпечує стан рівноваги і стабільності у рамках тієї чи іншої соціальної спільноти і суспільства в цілому. Сама по собі наявність цих соціокультурних елементів ще не забезпечує функціонування соціального інституту. Для того щоб він працював, необхідно, щоб вони стали надбанням внутрішнього світу особистості, були засвоєні ними у процесі соціалізації, втілилися у форму соціальних ролей і статусів. Засвоєння індивідами всіх соціокультурних елементів, формування на їхній основі системи потреб особистості, ціннісних орієнтацій і сподівань є другим важливим елементом інституціоналізації.

3 Третім важливим елементом інституціоналізації є організаційне оформлення соціального інституту. Наявність необхідних ресурсів - матеріальних, фінансових, трудових, організаційних, які суспільство повинне стабільно поповнювати шляхом капіталовкладень та підготовкою кадрів.

У процесі інституціоналізації складаються **основні структурні ознаки, що характеризують соціальні інститути** у сучасному суспільстві. Вони мають універсальний характер і охоплюють:

- певну сферу діяльності та суспільних відносин;
- установи для організації спільної діяльності людей, уповноважених виконувати соціальні, організаційні, управлінські ролі і функції та матеріальні засоби: будинки, обладнання, фінанси тощо.

Це установи (інколи просто певний фізичний простір як місце взаємодії), де відбувається зустріч учасників інституціонального зв'язку в певних організаційних формах і які обладнані відповідним чином. Зокрема установами в системі промисловості є фабрики, заводи, майстерні; в системі мистецтва – театри, кінотеатри, клуби, концертні зали, музеї. Для сім'ї місцем спілкування стає квартира чи дім;

- ціннісні установки, принципи, норми, правила, зразки поведінки, культурні символи (від грец. – знак, прикмета, ознака – умовне позначення будь-якого предмета, поняття або явища), які регулюють відносини між членами суспільства, що належать до сфери діяльності соціального інституту.

Наприклад, у студентів у системі освіти ціннісними установками може бути отримання глибоких знань, професійних навичок чи здобування престижу або цікавої роботи у майбутньому. Принципами функціонування освіти є систематичність і поступовість процесу навчання, поєднання навчання з вихованням молоді, індивідуальний підхід до студентів, а культурними символами - графічне зображення розгорнутої книги, певна архітектура будов. Культурними символами держави є герб, прапор, гімн; подружнього життя – обручка;

- конкретна діяльність учасників зв'язку відповідно до визначення норм, з орієнтацією на певні цінності. Як слушно зауважує колега В. Нікітіна в конспекті лекції «Соціальні інститути», цей елемент не завжди виділяється у літературі, але необхідність вказівки на нього диктується важливістю показу того, що соціальний інститут являє собою взаємодію людей, а взаємодія не може відбуватися без виконання певних соціальних дій особистостями або соціальними групами. Ця конкретна діяльність має деякі відхилення від інституціональних вимог, стикається з протиріччями, які виникають між юридичними і моральними нормами, і людина повинна вибирати, яким нормам підпорядковувати свою діяльність. Можливі також явища аномалії (дезінтеграція суспільства й особи,

відсутність чіткої моральної регуляції поведінки індивідів), тобто такої поведінки, яка не підпорядковується нормативному порядку, прийнятому в інституті. Якщо відхилення від норм у суспільстві стає масовим, це говорить про кризу певних інституціональних відносин. Крім того, виконання інституціональних ролей людьми має деякою мірою варіативний характер, і важливо враховувати фактори, що впливають на вибір індивідом конкретної поведінки;

- система санкцій як стосовно осіб, що виконують інституціоналізовані функції, так і стосовно осіб, що є об'єктом санкцій.

Класифікація соціальних інститутів Соціальні інститути класифікують на основі різних критеріїв.

Найпоширенішою є класифікація за критерієм цілей (змістових завдань) і сферою дії. В соціології виділяють п'ять основних комплексів соціальних інститутів: економічні, політичні, освітні, релігійні, сімейні,

Економічні інститути – найстійкіші, із суворою регламентацією соціальних зв'язків, які забезпечують виробництво і розподіл суспільного багатства, регулюють грошовий обіг (власність, форми розподілу благ і послуг, регулювання фінансів, організація і поділ праці, трудова діяльність, ринок та ін.).

Політичні інститути – соціальні інститути, пов'язані із завоюванням влади, її здійсненням та розподілом, забезпеченням функціонування суспільства як цілісності: держава, адміністративні органи, політичні партії і рухи, об'єднання, армія та ін. Тут поширені певні форми діяльності: мітинги, демонстрації, вибори та ін. Кожний з політичних інститутів здійснює певний вид політичної діяльності і включає соціальні об'єднання, групи, що спеціалізуються на її реалізації, політичні норми, регулюючі відносини всередині політичних інститутів і між ними, а також між політичними і неполітичними інститутами, матеріальні ресурси, необхідні для досягнення поставленої мети.

У процесі інституалізації стихійні і нестійкі форми політичної діяльності набирають певності, а також здатності до саморегулювання. Політичні інститути виникають у процесі поділу політичної діяльності людей, втілюючись у різних політичних

організаціях та установах. Політичні інститути забезпечують відтворення, стабільність і регулювання політичної спільності, незважаючи на зміну її складу, посилюють соціальні зв'язки і внутрішньогрупову згуртованість, здійснюють контроль за політичною поведінкою членів суспільства та ін.

Освітні, релігійні і сімейні інститути можна об'єднати та характеризувати як культурні та виховні або як інститути культури і соціалізації – найстійкіші, чітко регламентовані форми взаємодії з приводу засвоєння і відтворення культурних, соціальних цінностей, соціалізації індивідів (наука, освіта, сім'я, релігія, різні творчі установи та ін.). У сучасних розвинутих суспільствах домінуючими виступають інститути науки і вищої освіти, що забезпечують інтернаціоналізацію цінностей, компетентність, ерудицію, незалежність особистої відповідальності і раціональності, ефективності та ін.

За критерієм способу регулювання поведінки людей у межах певних інститутів виділяють формальні та неформальні соціальні інститути.

Формальні соціальні інститути мають спільну ознаку: взаємодії між суб'єктами здійснюються на основі формально застережених правил, законів, регламентів, положень на ін. Формальні соціальні інститути відіграють важливу роль у зміцненні суспільства. До формальних соціальних інститутів відносяться:

- економічні інститути – банки, виробничі установи;
- політичні інститути – парламент, міліція, уряд;
- виховні і культурні інститути – родина, інститут, школа, художні установи.

Неформальні соціальні інститути хоча і регламентуються у соціальних діях, зв'язках, але не оформлені законом та ін. Візьмемо інститут дружби. Йому властиво багато ознак соціального інституту, адже дружба – один із елементів, що характеризує життя будь-якого суспільства, є обов'язковим, стійким явищем у житті людей. Регламентація у дружбі досить повна, чітка, часом навіть жорстка. Образа, суперечка, припинення дружніх зв'язків – своєрідність форми соціального контролю в інституті дружби. У дружбі є ресурси (довір'я, симпатії, дії знайомства та ін.), але немає настанов. Дружба

має чітке розмежування у тому числі від любові, взаємовідносин з колегами по службі, братніх відносин, але немає чіткого професійного статусу, прав, обов'язків та ін. Природно, неформальні соціальні інститути засновані на тісних особистих зв'язках, взаємних симпатіях, безпосередньому спілкуванні, спільності дітей, прагненні, почутті, інтересах. Соціальний інститут і соціальний контроль тут здійснюється за допомогою неформальних санкцій – моральних норм, звичаїв, традицій та ін.

Важливо підкреслити, що будь-яка класифікація, типологізація має умовний характер, бо у суспільстві всі інститути тісно пов'язані між собою, у різній мірі поєднуються у систему, жоден не діє в ізоляції від інших.

Функції соціальних інститутів

Свою роль у суспільстві соціальні інститути реалізують через виконання певних функцій, які являють собою ту користь, яку інститути приносять суспільству.

Кожен соціальний інститут виконує специфічну функцію. Їх сукупність формує **загальні функції**. Основоположними і найбільш значущими серед них є:

- **інтегративна функція**, полягає у згуртуванні прагнень, дій, відносин індивідів, об'єднанні соціальних груп від імені усього суспільства на засадах забезпечення організаційних форм взаємодії, що в цілому забезпечує соціальну стабільність суспільства. Отже, соціальний інститут є механізмом реалізації взаємозалежності та взаємовідповідальності членів суспільства, соціальних груп через їхню інтеграцію і створення умов для їхньої комунікації;

- **комунікативна функція**, спрямована на забезпечення зв'язків, спілкування, взаємодії між людьми за рахунок певної організації їх спільної життєдіяльності та залучення нових членів до інституціональних зв'язків, прилучення їх до соціальних форм життя, розширення кола спілкування окремих індивідів. Також без комунікації усередині інституту неможливі ефективне управління і соціальний контроль;

- **регулятивна функція**, полягає у регулюванні людської поведінки і здійсненні соціального контролю за нею через

встановлення жорстких норм, правил, стандартів поведінки, санкцій дій індивідів у межах соціальних відносин (забезпечується виконанням бажаних дій і усунення небажаної поведінки). Але не треба вважати, що регламентація соціальних дій у рамках інституту зводиться тільки до примусу. Вона передбачає також добровільне усвідомлення виконання учасниками зв'язку визначених норм, законів, моральних установок, що само по собі повинно стати культурною цінністю (якщо студент не хоче навчатися, його можна відрахувати з вузу, але примусити – майже неможливо). Реалізація перших трьох функцій є засадою для виявлення четвертої функції соціального інституту;

- **функція закріплення і відтворення** безперервності суспільних відносин, здійснюється через засвоєння індивідами базових цінностей суспільства, передачу соціального досвіду новим поколінням і стандартизації людської поведінки. Це запобігає розширенню стихійності у соціальній діяльності і виникненню соціального хаосу.

Перелічені функції притаманні кожному інституту. Сім'я – наочний приклад такої поліфункціональності. Крім них, соціальні інститути можуть виконувати конкретні економічні, управлінські, культурні та інші функції, які бувають явними та латентними.

Явні (неприховані, формальні) функції зафіксовані в нормативних документах, усвідомлені й прийняті причетними до певного інституту людьми, підконтрольні суспільству. До явних функцій, наприклад, інституту освіти можна віднести набуття грамотності, професійну соціалізацію, виховання тощо.

Латентні (приховані) функції є офіційно не заявленими, але насправді здійснюються. Латентною функцією інституту освіти є, наприклад, так звана соціальна селекція, що виявляється у закріпленні й досягненні через систему освіти (елітарні престижні вузи, які дають затребувану професійну кваліфікацію) соціальної нерівності. На відміну від явних функцій визначити латентні функції соціальних інститутів, які б були притаманні усім з них, дуже важко. Це може бути встановлення статусної структури суспільства або формування громадської думки (у колективі, сім'ї). Краще виявляти латентні функції у кожному конкретному випадку, бо тільки за

допомогою цього можна намалювати істинну картину соціального життя.

Інколи явні та латентні функції можуть збігатися, але за їх розбіжності виникає нестабільність, навіть дезорганізація суспільства.

Дисфункції соціального інституту

Окрім функцій, соціальні інститути можуть виконувати так звані **дисфункції**, тобто заподіювати шкоду суспільству

через те, що діяльність інституту перестає у певних напрямках або навіть загалом відповідати потребам соціального розвитку. У сучасному українському суспільстві, яке переживає соціальну трансформацію, простежуються типові риси інституціональної кризи – дисфункції у діяльності основних соціальних інститутів. Так, сьогодні розподілена українська православна церква замість об'єднання громадян створює умови для загострення соціальних протиріч, провокує нетерпимість, протистояння, а діяльність державних органів інколи стає не джерелом законослухняності, а витоком порушення законів через хабарництво, криміналізацію, корумпованість держслужбовців, великий податковий пресинг, різні форми використання державних коштів в особистих інтересах.

Дисфункції у соціальних інститутах виникають внаслідок різних причин, зокрема завдяки змінам у шкалі людських потреб і цінностей, недоброчесному відношенню деяких членів інституту до своїх обов'язків, використанню ними свого інституціонального положення в особистих інтересах, недостатній підготовці кадрів. Подолання дисфункцій є необхідною умовою підвищення ефективності соціального розвитку.

Соціологія з однаковим зацікавленням ставиться як до функціональної, так і дисфункціональної діяльності основних соціальних інститутів, оскільки стан інституціональної системи є важливим індикатором стабільності суспільства.

Умови ефективного функціонування соціальних інститутів

Підтриманню **ефективної функціональності соціального інституту** сприяє велика кількість факторів (умов):

- чітке визначення мети, завдань і обсягу функцій соціального інституту;
- наявність соціальних норм, приписів, які регулюють поведінку людей;
- регіональний розподіл праці і її раціональна організація всередині соціальної системи інститутів і кожного соціального інституту зокрема;
- деперсоналізація дій та виконуваних окремими особами від імені соціального цілого ролей, близькість поведінки членів інституту до соціальної максими;
- можливість здійснювати соціальний контроль за дотриманням норм поведінки;
- наявність матеріальних засобів та умов для підтримки діяльності інституту;
- визнання і престижу якими володіє даний соціальний інститут в очах груп, спільнот, суспільства в цілому;
- інтеграція інституту в соціальну систему суспільства, що забезпечує йому підтримку самого суспільства.

Різноманітність соціальних інститутів, їхня розвиненість – це один з найважливіших критеріїв зрілості суспільства, бо свідчить про те, наскільки вони здатні надійно, систематично, на професійному рівні задовольняти потреби індивідів і суспільства загалом.

Розвиток соціальних інститутів ніколи не припиняється тому, що постійно змінюється ієрархія потреб і цінностей людей, їхні уявлення про доцільність тих чи інших форм діяльності. Коли якась потреба стає незначною або зовсім зникає, то існування інституту, який забезпечує її задоволення, виявляється тим, що втрачає значення, гальмує суспільний розвиток. Такий інститут внаслідок інерції соціальних зв'язків, їхніх нормативних засад не може функціонувати як данина традиції, і у більшості випадків його життя доволі швидко припиняється. Так, наприкінці ХХ ст. зникли такі стовпові інститути радянського суспільства, як командно-адміністративна система управління економікою, однопартійність, домінування марксистсько-ленінської ідеології.

Розвиток соціальних інститутів йде через створення нових

інститутів (система бірж в Україні), виділення якоїсь частини з раніше існуючого інституту (українська податкова служба) або трансформації старих інститутів (поява платного навчання у державних навчальних закладах, інституту конкуренції в українській торгівлі). Особливо бурхливого характеру розвиток соціальних інститутів набуває у революційні періоди у суспільствах перехідного типу.

Вже згадувана В. Нікітіна проаналізувала особливості функціонування соціальних інститутів у сучасній Україні. Сьогодні в Українській державі, яка виникла не на пустому місці, а сформувалася на базі економічної, політичної, соціально-культурної системи Радянського Союзу, всі соціальні інститути знаходяться у перехідному етапі. Перехідність притаманна і тим інститутам, що не існували за радянських часів. Такого перехідного характеру їм надають звички, традиції, ціннісні орієнтації, психологічні установки людей, які ніколи не жили в умовах ринкової економіки, духовно-політичного плюралізму. Розбудова незалежної Української держави супроводжується формуванням відповідних політичних інститутів: парламенту, уряду, президентської влади, армії, судової системи, митної служби т. ін. Демократизація суспільних відносин виявляється у переході до багатопартійності, введенні альтернативних виборів державних органів, створенні інститутів ринкової економіки (інституту приватної власності, системи комерційних банків т. ін.), зорієнтуванні соціально-духовних інститутів на відродження традицій української культури і забезпеченні засвоєння громадянами демократичних цінностей. У стані трансформації знаходяться вже усталені соціальні інститути, такі, як система освіти, система охорони здоров'я, торгівля, система масового харчування т. ін. Тут впроваджуються нові відносини власності, змінюються зміст і форми діяльності, організація управління.

На шляху корисної зміни соціально-інституціональної структури українського суспільства зустрічається багато перепон, з одного боку, перебудові соціальних інститутів бажаними темпами заважають такі процеси, як **перерозподіл** власності, влади, інформаційного простору, культурних установ, які стали самодостатніми, неконтрольованими, **криміналізація** економіки і політики, небачений за мирних часів спад виробництва, зростання

безробіття і соціальної напруги. Всі ці процеси і явища деформують демократичні і ліберальні перетворення, послаблюють діючі соціальні інститути, їхній вплив на поведінку громадян. Тим самим створюються умови для зростання неповаги населення до будь-яких соціальних норм, що посилює соціальний хаос і загострення соціальних протиріч.

З іншого боку, переорганізація соціальних інститутів є дуже болісним процесом для пересічних громадян. Це пов'язано з тим, що нові стандарти поведінки, які швидко формуються в умовах суспільної трансформації, висувають нові вимоги до адаптаційних здібностей людей, до їхньої спроможності освоїти у короткий час новий соціальний світ. Так, багатьом українським громадянам дуже важко було піти працювати у торгівлю з посад інженерів, лікарів, вчителів тому, що у радянському суспільстві ця діяльність сприймалася з негативною оцінкою, означала невисокий соціальний статус особистості, тобто можна стверджувати, що глибокі зміни у характері соціальних інститутів потребують тривалого періоду часу, бо неможливо швидко змінити свідомість, психологію, звичну поведінку людей. Такі зміни остаточно закріплюються тільки за декілька поколінь, коли формування молодих людей буде відбуватися у новій соціальній системі.

Отже, **соціальний інститут** – відносно стійка модель поведінки людей і організацій, що історично склалася у певній сфері життєдіяльності суспільства. Соціальний інститут виступає базовим механізмом регулювання суспільних відносин і людської поведінки, на засадах застосування жорстких норм і санкцій система соціальних інститутів забезпечує самоорганізацію спільного життя мільйонів людей і самовідтворення суспільства як цілісності.

СОЦІАЛЬНІ ОРГАНІЗАЦІЇ

Поняття «соціальна організація»

Термін «організація» вживається досить широко, виступає синонімом

налагодження, впорядкування, приведення чогось у систему. Слово «організація» походить з французької мови та тлумачиться як будова, структура чогось. Організація – одна з функцій управління суспільством.

Суспільство як соціальна реальність упорядкована не тільки інституціонально, а й організаційно. Організація як процес налагодження та узгодження поведінки індивідів притаманна всім суспільним утворенням – об'єднанням людей, закладам, установам тощо.

Багато соціологів називають соціальні організації різновидом соціального інституту або не бачать потреби розмежовувати ці поняття та вживають їх як синоніми. Інші таке розмежування проводять досить чітко та докладно.

Так, вже згадуваний американський соціолог Н. Смелзер підкреслює велику роль, яка постійно збільшується, багаточисельних організацій у сучасних розвинутих суспільствах. Він визначає організацію (не вживаючи поняття „соціальна організація”) як характерну для складних суспільств «велику вторинну групу, об'єднану для досягнення певної мети».

Відомі російські науковці А.І. Пригожин та В.Г. Осипов подають змістову та детальну характеристику соціальної організації «як складної взаємопов'язаної системи соціальних позицій і ролей, які повинні відповідно виконуватися та здійснюватися індивідами, внаслідок чого вони становляться її членами».

Вже згадуваний український соціолог В. Городяненко тлумачить соціальну організацію «як соціальну групу, орієнтовану на досягнення взаємопов'язаних специфічних цілей і формування високоформалізованих структур». На думку В. Городяненка, соціальна організація має відмінні від соціального інституту риси.

По-перше, соціальна організація утворена усвідомлено і цілеспрямовано для досягнення конкретних цілей своєї діяльності. Вона є певним засобом (інструментом) вирішення завдань. Переслідуючи організацією мета необов'язково збігається з цілями людей, що беруть участь у її діяльності. Тому організація створює різні системи стимулювання, за допомогою яких залучає індивідів до діяльності для досягнення загальної мети.

По-друге, соціальна організація має чіткий,

загальнообов'язковий порядок, система її статусів і ролей – ієрархічну структуру (від грец. – священний і влада – поділ на вищі і нижчі посади). Відповідно правила, регламенти, розпорядок охоплюють усю сферу поведінки її учасників, соціальні ролі яких чітко визначені, а відносини передбачають владу і підпорядкування (субординацію).

По-третє, для підтримування стабільності відносин, координації дій кожна організація повинна мати координуючий орган або систему управління. Функції її різноманітні, а оптимальний їх набір залежить від цілей організації, зовнішнього середовища.

Диференціація завдань і координація дій на етапі їх реалізації впливають на структуру і форму організації. **Основний критерій структурування соціальних організацій – ступінь формалізації існуючих у них відносин.** В соціологічній літературі досить часто характеристика структури соціальної організації пов'язана з аналізом форм організації та простим їх розподілом на формальні і неформальні організації. Це досить односторонній підхід, який ускладнює можливість аналізу складної структури будь-якої організації.

Кожна соціальна організація має розгалужену внутрішньоорганізаційну структуру, як мінімум формальну, соціально-психологічну і неформальну.

ФОРМАЛЬНА СТРУКТУРА СОЦІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Формальна структура соціальної організації

Соціальна організація надає індивіду можливість реалізувати свої потреби та інтереси, але в суворо визначених обмеженнях.

По-перше, ключовою характеристикою організації є ціль, бо саме для її реалізації вони й існують. Люди об'єднуються у соціальні організації у двох випадках: коли досягнення загальної мети можливо лише шляхом реалізації індивідуальних потреб – заробітна

плата, розкриття здібностей, престиж тощо (так виникають підприємства, установи, інституції, заклади), або коли індивідуальні цілі можуть бути досягнуті лише шляхом висування та реалізації загальних цілей (так з'являються союзи, товариства, кооперативи тощо).

Отже, організація – це цільова соціальна система.

По-друге, особливістю організації є ієрархічна система управління, яка нагадує піраміду, в якій завдання диференційовані на кількох рівнях. Крім горизонтального розподілу праці, їй притаманні координація, керівництво і різні спеціалізації по вертикалі. Саме за рахунок ієрархічної субординації соціальна організація досягає стабільності та ефективності. Проте варто зауважити, що передача кожною структурною одиницею частки своєї свободи «нагору» створює умови для накопичення влади, обсяг якої збільшується від рівня вертикалі управління, бо кількість статусів – носіїв влади, зменшується, а відповідно концентрація влади збільшується, що загрожує появою авторитарно (від лат. – вплив, влада) – тоталітарної (від лат. – весь, цілий) системи управління. До того ж розпорядження, накази подаються згори – вниз і є обов'язковими до виконання, а ось пропозиції, поради знизу не є обов'язковими для вищого статусу.

Отже, соціальна організація є цільовою соціальною системою, де ієрархічне підпорядкування її елементів обумовлене досягненням загальної мети.

По-третє, характеристику соціальної організації як системи можна подати у вигляді формули: ціле більше суми його частин, тобто вона акумулює в собі властивості нової якості (інакше – системні якості) шляхом цілеспрямованого об'єднання системоутворюючих елементів. Логіка досягнення організаційного ефекту (від лат. – дію, виконую) або синергії (від грец. – діючий разом) така:

- кожний індивід, який стає членом організації, не тільки перетворюється в її «одиницю» - елемент, але почасти втрачає елементи неповторної індивідуальності. Організація чекає, що весь потенціал особистості буде концентровано спрямований на виконання зарегламентованої статусно-виконавської діяльності;

- в організації «одиниці» - елементи komponуються за

принципом: частини працюють на ціле. Одночасне спрямування всіх зусиль-функцій в одному напрямку – головне в управлінні організації. Для організації кожний її елемент – лише людина – функція, орган, бо тільки сама організація – організм, ціле.

Отже, сутність організаційного ефекту складається зі спеціалізації, синхронності, односпрямованості дій елементів – функцій, тобто соціальна організація – це складна система соціальних позицій та ролей, де головне – виконання функцій, які потрібні для досягнення поставленої цілі.

Головна мета високоформалізованої структурності соціальної організації полягає у досягненні функціональної раціональності. Для неї характерні виключно службові зв'язки між індивідами. Формальна структура соціальної організації забезпечує сталість та стабільність, що є для неї самостійною соціальною цінністю. Організація намагається зміцнити формальну систему шляхом удосконалення соціальних статусів і ролей, норм і цінностей, санкцій щодо відхилення від її стандартів.

М. Вебер розглядав організацію як систему влади і розробляв теоретичні основи її управління. На його думку, вимогам спеціалізованої і багатогранної організації найліпше відповідає бюрократична система. Переваги бюрократії найпомітніші, коли їй (бюрократії) під час виконання службових обов'язків вдається виключити особисті ірраціональні та емоційні елементи. Відповідно до цього бюрократії притаманні: раціональність, надійність, економічність та ефективність, невиразність, нейтральність, ієрархічність, законність дій, централізація влади. Головний недолік бюрократії – відсутність гнучкості, шаблонність дій. М. Вебер вважав, що можна напрацювати певні гарантії від бюрократичних недоліків та зловживання владою.

Веберівська теорія бюрократії піддалась критиці у сучасній соціології організації. Американські соціологи Т. Парсонс, **Алвін Гоулднер** (1920-1980 рр.) та інші вважають, що два типи влади – на засадах ієрархічних статусів і професійної значливості – заперечують один одного. Влада бюрократа базується на праві наказу, а тому підкорення не є добровільним. Підкорення спеціалісту пов'язано з визнанням його соціального та професійного статусу і тому добровільне. Протиріччя між цими двома основами влади є

засадами постійних конфліктів. Головною практичною проблемою сучасних організацій є визначення ступеня самостійності спеціалістів у сфері оперативного формулювання цілей діяльності, послідовності вирішення певних завдань, способу використання знань та контролю виконання, бо бюрократія, однозначно, неспроможна управляти творчим процесом.

Отже, формальна структура соціальної організації – об'єктивна необхідність її функціонування, проте жодна організація не замикається формальною структурою, бо, по-перше, передбачати та формалізувати всі нюанси (від франц. – відтінок – ледве помітна різниця) взаємодії між членами організації практично неможливо, а по-друге, організація вичерпає себе, якщо буде розвиватися тільки в цьому напрямку. Є й інші форми структур соціальної організації.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА СОЦІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Соціально-психологічна структура соціальної організації

Інституціалізація відносин у межах соціальної організації неминуче приводить до певного знеособлення та деіндивідуалізації особистості,

перетворюючи індивіда у формальну «одиницю» - функцію. Проте ієрархічне підпорядкування статусів – ролей членів організації не обіймає, природно, весь обсяг соціальних відносин у реальному житті. Завжди залишається можливість прояву неповторних індивідуальних якостей особистості, бо реальні соціальні відносини безмежні, як і конкретні обставини повсякденного життя.

Соціальні відносини, які не вписуються в організаційно-формалізовані стандарти поведінки, мають неабиякий вплив на діяльність організації. Такі відносини ґрунтуються на соціально-психологічних факторах, які обумовлюють механізми спілкування у межах організації. Багатогранність та різноманітність соціальних відносин одночасно формується та проявляється у різних напрямках:

- обмін симпатіями – антипатіями;
- престижний розподіл;
- визнання - невизнання лідерів;
- виникнення неформальних груп;

- саморегуляція поведінки;
- самоорганізація тощо.

Соціально-психологічні фактори можуть як стабілізувати соціальну організацію, так і дезорієнтовувати та дезорганізувати її діяльність. Соціально-психологічний мікроклімат постійно впливає на функціонування формалізованої системи організаційних зв'язків як провокаційний чинник.

Характеристику соціально-психологічної структури необхідно доповнити таким показником, як залежність організаційної відстані від функціональної. Організаційний простір досить місткий і має, як правило, набагато більше розподілення статусів, ніж зафіксовано у формальній структурі. Є немало статусів (наприклад, референт, секретар, водій, охоронець тощо), які не мають підлеглих, тобто своєї пірамідальної основи, а їхні ролі – другорядні, допоміжні, проте мають реальну можливість впливати на прийняття рішення, користуючись малою функціональною відстанню і щільністю контактів між ними та більш високими посадами. Наприклад, помічник директора за адміністративним статусом значно відстає від свого начальника, але виконує свої соціальні функції (ролі) у тісній взаємодії з функціями директора, чому і «тактична» відстань між ними коротша, ніж між статусами директора та його заступників.

Серед факторів, які скорочують відстань між статусами в соціальній організації, можна виділити:

- щільність спілкування;
- володіння інформацією;
- можливість регулювання організаційних зв'язків.

Отже, соціально-психологічна структура соціальної організації – це нецілеспрямовані соціальні об'єднання з елементами саморегуляції та самостійності, які мають досить суттєвий вплив на функціонування формальної структури.

НЕФОРМАЛІЗОВАНА СТРУКТУРА СОЦІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Неформалізована структура Крім соціально-психологічної

соціальної організації

структури соціальна організація має ще одну лінію взаємодії її елементів.

Якщо в соціальній організації не спрацьовує будь-який зв'язок, формальна структура в якійсь своїй частині не сприймається її елементами – індивідами, останні формують (часто стихійно) паралельні зв'язки і норми відповідно до своїх уявлень, потреб і цілей. Формальна структура має враховувати особливості того соціального середовища, на яке вона орієнтована. Соціальна організація не є вічною та всеосяжною системою. Знеособлена формальна структура має свої переваги в тому, що не відволікається на багаточисельні особливості її елементів. Проте саме в цьому знаходить свій вираз її обмеженість, бо індивідуальні особливості заявляють про себе в той же час, коли формальна структура наповнюється конкретним соціальним змістом. Повністю формалізувати взаємодію індивідів у соціальній організації неможливо та й непотрібно. Члени організації частково прилаштовують до себе організаційну систему та частково пристосовуються самі. Формальна організаційна структура консервативна і в своєму розвитку відстає від свого соціального змісту, то ж розходження між формальною структурою організаційних відносин та відносин, які реально функціонують, закономірне.

Виникнення неформальних організаційних соціальних зв'язків і норм хоч і є закономірним явищем, проте досить проблемним. По-перше, явне розходження їх з формальними заплутує організаційні зв'язки і нормативну систему організації. По-друге, з'являється загроза стабільності організаційної структури. Неформалізовані організаційні зв'язки існують поряд з формалізованими, начебто паралельно з ними. Інколи вони можуть суттєво «перекроїти» формальну структуру організації та завдати помітного клопоту в її управлінні, тобто виступають дезорганізуючим фактором.

Максимальне скорочення розриву між неформальною і формальною організаційними структурами є одним з важливих завдань соціальної організації (її самоціль).

Розвиток соціальної організації залежить від постійного аналізу

та вивчення форм, які сприяють ефективному (позитивному) об'єднанню всіх трьох способів формування внутрішньоорганізаційних структур – формальної, соціально-психологічної, неформалізованої. Виконання таких завдань є класичним прикладом практичної функції соціології.

Завдання соціології:

- дослідження колективної дії;
- інтерпретація ситуацій, що виникають у процесі людської взаємодії;
- пояснення соціальної організації і поведінки людей з незацікавленої точки зору спостерігача шляхом копінтного й ретельного аналізу.

Посада соціолога чи навіть соціологічна лабораторія є обов'язковою для кожної організації.

ФОРМИ СОЦІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Форми соціальної організації Переважної більшості цілей, які ставлять перед собою люди, соціальні групи, соціальні спільноти, неможливо досягти без соціальних організацій, що зумовлює їх повсюдність і різноманітність. Найбільш значущі серед них:

- організації з виробництва товарів і послуг (промислові, сільськогосподарські, сервісні підприємства і фірми, фінансові установи, банки);
- організації в галузі освіти (дошкільні, шкільні, середньоспеціальні навчальні заклади, вищі навчальні заклади, заклади додаткової освіти);
- організації в галузі медичного обслуговування, охорони здоров'я, відпочинку, фізичної культури і спорту (лікарні, санаторії, туристичні бази, стадіони);
- духовно-культурні організації (ЗМІ, бібліотеки, театри,

музеї, виставочні галереї, церковно-парафіяльні установи);

- науково-дослідні організації;
- органи законодавчої, виконавчої влади.

Соціальні організації виконують суспільно корисні функції:

- кооперацію;
- співробітництво;
- підпорядкування (співпідпорядкування);
- управління;
- соціальний контроль.

Загалом кожна організація існує у специфічному фізичному, технологічному, культурному, політичному і соціальному оточенні, повинна адаптуватись до нього і співіснувати з ним. Немає організацій самодостатніх, закритих. Усі вони, щоб існувати, функціонувати, досягати цілей, повинні мати численні зв'язки з навколишнім світом.

Отже, **соціальна організація** – це цільове об'єднання людей, соціальна система з розгалуженою внутрішньоорганізаційною структурою, основним критерієм якої є ступінь формалізації існуючих відносин.

КОРОТКІ ВИСНОВКИ

1 Соціальна система постає в соціології цілісним утворенням, основними елементами якого є люди, їхні зв'язки, взаємодія, відносини.

2 Суспільство як соціальна система – це організаційно упорядковане ціле, куди входять люди, об'єднані за об'єктивним чи суб'єктивним показником, в соціальні групи, соціальні спільноти, соціальні організації, соціальні інститути з відповідними формами соціального зв'язку, соціальної взаємодії, соціальних відносин.

3 Суспільство як суперсистема є сукупністю соціальних систем, критерієм класифікації яких є типи соціальних зв'язків.

4 Поняття «соціальна група» - одне з найважливіших в соціології, бо є родовим щодо інших, відносно стійких історично

сформованих сукупностей людей.

5 Соціальна група виступає в якості висхідної підсистеми у структурі людських відносин, бо виконує роль проміжної ланки в системі «суспільство-група-особистість».

6 Соціальні спільноти – це емпірично фіксовані, реально існуючі об'єднання індивідів за спільними умовами життєдіяльності та певними характеристиками, не завжди притаманними окремим індивідам.

7 Соціальний інститут – стійкий комплекс формальних і неформальних правил, принципів, настанов, норм поведінки, що історично склалися та регулюють різні сфери людської діяльності і організують їх в систему ролей і статусів, які утворюють певну соціальну систему.

8 Соціальна організація – це цільове об'єднання людей, орієнтоване на досягнення взаємопов'язаних специфічних цілей і формування високоформалізованих структур.

9 Серед суспільствознавчих наук тільки соціологія вивчає реальні суспільства як системні цілісності, тобто у взаємозв'язку та взаємообумовленості як усіх сфер людського життя, так і всіх індивідів, причетних до тих чи інших соціальних систем.

ЗАПИТАННЯ. ЗАВДАННЯ

1 Доведіть, що суспільство можна розглядати як систему, що має власну структуру, аргументуйте відповідь.

2 Розкрийте сутність системного аналізу суспільного життя.

3 Назвіть спільне та відмінне в поняттях «соціальна група» і «соціальна спільнота».

4 Охарактеризуйте процес становлення та критерії соціальної зрілості сім'ї як малої соціальної групи.

5 Охарактеризуйте основні ознаки соціального інституту.

6 У чому полягають основні функції та дисфункції сучасних соціальних інститутів в Україні?

7 У чому полягає відмінність між соціальним інститутом і соціальною організацією?

8 Які основні риси характеризують бюрократію?

9 Які завдання вирішує соціолог в соціальній організації?

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

- 1 Системний аналіз суспільства в історії соціології.
- 2 Місце і роль соціальних груп в соціальній структурі суспільства.
- 3 Специфіка процесу інституціоналізації в пострадянських суспільствах.
- 4 Теорія бюрократії М. Вебера.
- 5 Теорія «уявлених спільнот» Б. Андерсона.
- 6 Проблеми функціонування соціальних інститутів у сучасному українському суспільстві.
- 7 Типажні приклади позитивного (стабілізуючого) та негативного (деструктивного) впливу соціально-психологічної структури організації на її діяльність.

МЕТОДИКА ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ ДО СЕМІНАРСЬКОГО ЗАНЯТТЯ

При підготовці до семінарських занять (залежно від обсягу аудиторних годин, їх може бути два чи три) студентам слід мати на увазі важкість та важливість цієї теми для розуміння сутності відповідних процесів у реальному соціальному житті. Цей розділ не можна просто завчити: необхідно додержуватися принципу **пріоритету усвідомлення, розуміння** основних положень перед їхнім **завчанням**.

З чого починати освоєння цього розділу. Вважається, що найбільш доцільним та ефективним є **поетапне** оволодіння матеріалом. Спочатку студенту бажано, ще не заглиблюючись у теоретичний матеріал теми, усвідомити значимість знання. Дозволяється короткий відступ–сентенція (від лат. – думка, судження). Зменшення мотивацій до навчання у студентів як відповідь щонайменше на тимчасову втрату освітою якості бути гарантованим засобом досягнення особистих цілей в інженерно-технічному вузі доповнюється упередженим відношенням до гуманітарних дисциплін як непотрібних. Тільки самоусвідомлення

практичної потреби в житті всебічних знань дає позитивні наслідки.

Отже, повернемося до першого етапу. Згадайте скількома зв'язками – ниточками ви пов'язані (безпосередньо, опосередковано, добровільно, об'єктивно, суб'єктивно, свідомо, неусвідомлено) з іншими людьми (від найближчого оточення до широкого загалу). Потім проаналізуйте вплив цих людей, його форми, ступінь обов'язковості, нормативності, залежності тощо на ваше повсякденне життя.

Можна зробити інакше, окресліть коло своїх потреб, інтересів, ціннісних орієнтацій, мотивів діяльності та проаналізуйте реальну залежність їхнього задоволення, здійснення чи досягнення від інших людей. Найкращим варіантом є фіксація згаданих соціальних залежностей у письмовій мові чи графічному зображенні, тоді після засвоєння теоретичного матеріалу можна буде перевірити чи правильно студент розуміє проблему. Крім того, це вже будуть готові приклади, які бажано наводити при відповіді на семінарському занятті, під час написання контрольної роботи чи складання іспиту, заліку.

Так ми виходимо на ключові поняття розділу: системна цілісність, суспільство як соціальна система, соціальна дія, соціальний зв'язок, соціальна взаємодія, соціальні відносини, соціальні групи, соціальні спільноти, соціальні інститути, соціальні організації.

На другому етапі оволодіння учбовим матеріалом необхідно **поєднувати усвідомлення** основних термінів і положень теми з **їхнім завчанням**. Бажано не механічно завчити визначення поняття (це не вірш чи таблиця множення), до того ж визначень одних і тих же понять у підручниках незліченна кількість і розібратися в його сутності та значенні важко. Пояснення походження слова, історична послідовність його входження в наукову термінологію та сучасна інтерпретація допоможуть зрозуміти, а відповідно й запам'ятати наукові категорії, які з часом постануть для студента інструментом пізнання реалій сьогодення та виявлення свого місця у соціальних відносинах. Потім вже можна сконцентрувати зусилля на оволодінні теоретичним матеріалом.

І тільки на третьому етапі можна переходити до **складання відповіді** на ті питання, які були винесені викладачем на семінарське заняття. Цей процес передбачає відбір матеріалу, визначення його логічної побудови, пошук відповідних типових прикладів з

реального життя української дійсності, що неодмінно буде сприяти формуванню навичок соціологічного аналізу. І нарешті, якщо студента дуже зацікавила якась проблема, пов'язана з функціонуванням і розвитком будь-якої соціальної цілісності, він може почитати додаткову літературу і підготувати спеціалізований виступ на семінарське заняття. При підготовці такого виступу потрібно відбирати той матеріал, який міг би зацікавити інших студентів, був би корисним для поглиблення або уточнення отриманих знань. Студенти, зорієнтовані на творче засвоєння матеріалу, можуть скласти цікаві завдання у формі проблемних запитань, тестів, анкети, тез та доповідей на студентські конференції різного рівня й запропонувати їх викладачеві для використання на семінарському занятті.

Якщо у процесі підготовки до семінарського заняття залишилися непроясненими деякі питання, треба проконсультуватися з викладачем до початку заняття або задати ці питання на самому початку семінару, щоб викладач зміг вирішити, чи відповідати на них відразу, чи винести їх на обговорення студентами групи, щоб не порушувати логіку відповідей на занятті. Наприкінці семінарського заняття необхідно також сказати викладачеві, які питання і проблеми так і залишилися незрозумілими. Це допоможе не тільки студенту отримати додаткову індивідуальну консультацію, але й викладачу в подальшому удосконаленні методики роз'яснення певних проблем.

Отже, прагнення усвідомити, зрозуміти сутність теоретичних положень теми, спроби застосувати їх до аналізу соціальної практики і постійний зв'язок з викладачем – умова ефективного оволодіння студентом соціологічним матеріалом.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- 1 Андерсон Б. Уявлені спільноти. – К., 2001.
- 2 Вебер М. Образ общества. Избранное. – М., 1994.

- 3 Гидденс Э. Устроение общества. Очерки теории структуризации. – М., 2003.
- 4 Городяненко В.Г. Соціологія. – К., 2002.
- 5 Кузьмин С.А. Социальная система: Опыт структурного анализа. – М., 1996.
- 6 Парсонс Т. Система современных обществ. – М., 1997.
- 7 Піча В.М. Соціологія. – К., 2000.
- 8 Поппер К. Открытое общество и его враги: В 2-х т. - М., 1992.
- 9 Пригожин А.И. Социология организаций. – М., 1980.
- 10 Пригожин А.И. Современная социология организаций. – М., 1995.
- 11 Смелзер Н. Социология. – М., 1994.
- 12 Современные социологические теории общества. – М., 1996.
- 13 Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992.
- 14 Соціальні інститути: Консп. лекцій. / Уклад. В.В. Нікітіна – Харків: УкрДАЗТ, 2003.
- 15 Социология / Ю.В. Осипов. – М., 1995.
- 16 Тадевосян Э.В. Социология. – М., 1999.
- 17 Черниш Н. Соціологія. – Львів, 1998.
- 18 Устич С.І. Системне дослідження суспільства. – Львів, 1992.
- 19 Якуба О.О. Соціологія. – Харків, 1996.

